

HA 1959

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

A középkori officiális bíraskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon

I. A kérdés körülhatárolása

A középkori egyházi bíraskodás intézményeinek történetében jelentős különbségről szokás beszélni a püspök nevében és a hatalmával eljáró officiális bíróságok Európa sok országában — így Lengyelországban is — elterjedt „tipikus” formája és az ennek megfelelő magyarországi egyházi törvényszék, a „vikáriusi bíróság” között. Ugyanakkor több szerző hangsúlyozza, hogy e tekintetben a hazai helyzet az itáliai gyakorlathoz hasonlított, hiszen ott is a vicarius generalis bíraskodott a püspök nevében, nem pedig külön e célra kinevezett officialis.¹ Ezeknek a bíróságoknak a kifejlődésében jelentős szerepük volt a pápai legátusoknak és a hazánkban működő számos olasz kánonjogásznak. Ezért kézenfekvőnek tűnhet a magyar vikariátusok jellegzetes arculatát az olasz hatásnak tulajdonítani.

Újabb intézménytörténeti összehasonlítások differenciáltabb képet tesznek lehetővé az európai officialátusokról. Kitűnt például, hogy a magyar vikariátusok és a lengyel officialátusok a középkor végére nagyonis hasonló intézménnyé fejlődtek. Mindkettő élén — függetlenül a különböző elnevezésektől — olyan személy állt, aki egyszerre volt a püspök egyházi közigazgatási ügyekben illetékes általános helynöke és a püspök nevében eljáró állandó bíró.² Ugyanakkor világossá vált, hogy nem csupán Itáliában és Magyarországon szerepelt elsősorban vikárius néven az egyházmegyei bíróság vezetője, hanem

¹ Vö. TRUSEN, W.: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche*. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Hrsg. H. COING, 8 vol., München 1973–1988. I. 75. 482; Uő: *Gericht, Gerichtsbarkeit. III. Kanonisches Recht*. Lexikon des Mittelalters, IV. München-Zürich 1989. 1325–1326; BÓNIS Gy.: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv* = Levéltári Közlemények 1974. 97–98.

² Vö. ERDŐ P.: *Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon* = Jogtudományi Közlöny 1993. 133–142.

például Spanyolország és Portugália területén is.³ A püspöki bíróságok elnevezése és jellege tekintetében tehát inkább északi és déli típusról beszélhetünk. Hazánk az utóbbi csoportba tartozott. Így joggal merülhet fel a kérdés, hogy a magyar vikáriusi bíróságok a déli típuson belül az olaszokhoz képest mennyiben jelentettek önálló formát. Ennek a kérdésnek a megvilágításához e helyütt csupán egyetlen szempontból kísérlünk meg hozzájárulni: a fennmaradt írásos emlékeket áttekintve és összehasonlítva a Lengyelországban megőrzött, officialtusokkal kapcsolatos dokumentumokkal, keressük hazai vikáriusi bíróságaink protocollum-vezetésének, segédkönyv-használatának sajátosságait. A fennmaradt anyag jellege és összetétele is tükrözhet bizonyos tipikus vonásokat.

Magyar szempontból az egyházi intézmények működése és a levéltári anyag elhelyezkedése miatt is célszerű vizsgálatunk határát az 1526. évben megjelölni. Lengyel vonatkozásban az egyetemes egyháztörténelemben gyakran alkalmazott 1500-as korszakhatárt vesszük alapul, némi kitekintéssel egészen a Trentói Zsinatig.

Egyházi tevékenységgel kapcsolatos emlékekről lévén szó, célszerű vizsgálódásunk területi határait a középkori hierarchikus egységeknek megfelelően megszabni: az alábbiakban lengyelországi bíróságokon a gnieźnoi és a łvovi, magyarországiakon pedig az esztergomi és a kalocsai egyháztartomány⁴ szentszékeit értjük.

II. A források elhelyezkedése és a kutatás állása

Az egyházi bíróságok tevékenységének fennmaradt emlékei tekintetében nagy az eltérés a régi magyar és lengyel terület között. Lengyelországban a 15. századtól sok helyütt fennmaradtak a bírósági regiszterkönyvek (protocollumok), illetve az egyházi bíróságok levéltárai. Magyarországon viszont szinte egyetlen egyházi bírósági regiszterkönyv sem maradt fenn az 1526 előtti időből. A mégis megmaradt részletek és közvetett utalások azonban igazolják, hogy hazánkban is léteztek szentszéki *protocollumok*, eltérően az itáliai helyzettől, ahol — mint köztudott — a vikáriusok bíraskodásának és közigazgatási

³ A püspöki bíró vikárius néven szerepel pl. Sínodo de Pedro Vaz Gaviao, 69. Kiadás: *Synodicon Hispanum*, dir A. GARCIA Y GARCIA, 6 vol., Madrid, 1981–1993. II. 261; Sínodo de Justo Baldino, c. 1. Uo. II, 449. („nosso vigairo hou oficial”); Vö. A. GARCIA Y GARCIA: *Las constituciones del Concilio legatino de Valladolid (1322)*. Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. Paderborn, 1988. I. 111–127.

⁴ Vö. *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200 bis 1500*. Ed. M. TANGL. Innsbruck, 1894. (uny. Aalen, 1959). 1–32. (*Provinciale*); C. EUBEL: *Hierarchia catholica mediæ ævi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*. I. Monasterii, 1913.

tevékenységének aktáiról közös könyvet (imbreviatúrát) vezettek.⁵ Noha hazánkban keletkeztek a vikariátusokon külön bírósági protocollumok, ezek a könyvek elvesztek.⁶ Kései, csonka kivételként fennmaradt egy Mohács előtti rész egy olyan bírósági protocollumban, melyet Esztergomban készítettek, és ma is ott őriznek.⁷ Ennek bemutatására alább (lásd III. 3. pont és Appendix) térünk ki.

A mai lengyel egyházmegyei levéltárakban őrzött legrégebb szentszéki levéltárak (konzisztoriális könyvek stb.) Gnieznóban, Poznanban és Krakóban található, ám Lubaczow, Lublin, Olsztyn, Przemysl, Wrocław és Włocław egyházmegyei levéltára is őriz gyűjteményt 15. századi konzisztoriális aktákból (acta officii consistorialis vagy hasonló megjelöléssel).⁸ Lvovban ugyancsak maradtak ilyen dokumentumok, s nyomtatásban is közzétették őket. Éppen ezért Lengyelország vonatkozásában a kutató messzemenően támaszkodhat az egyházi bírósági regiszterkönyvek (konzisztoriális könyvek) okmányainak nyomtatott kiadásaira.⁹ Ezenkívül figyelembe lehet venni olyan egyes okleveleket is, amelyek az egyházi bíróság levéltárán kívül maradtak fenn. Magyarországon viszont a szentszéki levéltárak török kori megsemmisülése, illetve szétszóródása miatt a kutatás szinte kizárólag az egyes oklevelekre van utalva. Ezek manapság főként a Magyar Országos Levéltárban található.¹⁰ Csak ritkán fordul elő, hogy egy egyházi bíróság működésének okmányanyaga egy meghatározott más levéltárban helyezkedik el, és ott külön fondot alkot. Sok oklevél tanúsítja ugyan középkori egyházi bíróságaink működését, de ezek különböző levéltárakban és nyomtatott kiadásokban elszórtan lelhetők fel. Hazánk északnyuga-

⁵ Vö. pl. G. DOLEZALEK: *Das Imbreviaturbuch des erzbischöflichen Gerichtsnotars Hubaldus aus Pisa. Mai bis August 1230.* (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 13), Köln–Wien, 1969; Uő: *Une nouvelle source pour l'étude de la pratique judiciaire au treizième siècle: les livres d'imbréviatures des notaires de cour.* Confluence des droits savants et des pratiques juridiques. Actes du colloque de Montpellier. (1977) Milano, 1979. 223–241.

⁶ Vö. Gy. BÓNIS: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung (továbbiakban: ZRG Kan. Abt.), 49. (1963). 221.

⁷ Vö. P. ERDŐ: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa).* The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records. Ed. C. DONAHUE. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 127.

⁸ Vö. T. PAWLUK: *Prawo Kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła. II. I.* Olsztyn, 1985. 165.; S. LIBROWSKI: *Archiva Kościoła katolickiego.* Encyklopedia katolicka. I. Lublin, 1973. 880–884.

⁹ A legfontosabb kiadások: B. ULANOWSKI: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta.* Vol. II.: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gnesnensis et Posnaniensis (1403–1530).* Vol. III. Pars I: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Wladislaviensis et Gnesnensis (1422–1533)* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tom. XVI, XVIII) Cracoviae, 1902. 1908.; W. ROLNY: *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima* (Vol. I: 1482–1489, vol. II: 1490–1498), Leopoli, 1927–1930.

¹⁰ Lásd: ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124–125.

ti részében ugyan nem elhanyagolható mennyiségű középkori oklevél és más kéziratos emlék maradt fenn az egyházi bírásokról, ám a szentszéki aktákat magában foglaló külön fond az egyházi levéltárak közül csak az esztergomi Prímási Levéltárban tartalmaz 1563 előtti anyagot.¹¹

Az egyházi bírásokról történészek kutatásához, úgy tűnik, Lengyelországban valamivel nagyobb érdeklődéssel és intenzitással fogtak hozzá, mint a középkorban Magyarországhoz tartozó területeken. Ennek a Lengyelországban található, jól kutatható források gazdagságán kívül talán az is oka lehetett, hogy az egyházi intézmények középkori története a sziléziai és pomerániai területeknek a lengyel egyházzal való szerves kapcsolatát bőségesen alátámasztotta. Ezért a német és a lengyel tudósok közti viták az egyházi hierarchia és bírásokról már a századforduló táján sem voltak ritkák. Az ilyen vonatkozású lengyel tudományos publikációkról a II. világháború előtt még titkos német fordítások is készültek.¹² Jóval ritkább volt az irodalmi vita a lengyel és a magyar szerzők között, bár a galíciai latin egyházi szervezet kezdeteivel kapcsolatban erre is sor került. A magyarok jobban hangsúlyozták Nagy Lajos király szerepét, aki sokat fáradozott a latin egyházi struktúra megteremtéséért Galíciában.¹³

III. A bíróságok tevékenységének írásos emlékei

Az egyházi bíróságok tevékenységét különböző típusú dokumentumok tanúsítják. Közülük a legfontosabbak a bíróságoknál használt ordo iudiciariusok, a regiszterkönyvek (protocolla), melyeket a perekről vezettek, a formuláskönyvek, az egyes perekben keletkezett oklevelek, melyek Magyarországon a protocollumok hiánya miatt különösen fontosak, egyes káptalani szabályzatok, melyek a bíróság tevékenységére vonatkozó előírásokat is tartalmazhatnak.

a) *Az ordo iudiciariusok.* A lengyel és magyar egyházi bíróságok többnyire külföldi ordo iudiciariusokat használtak. Lengyelországban azonban, főként a

¹¹ Ebben a levéltárban a peres oklevelek három fondban találhatóak: (1) az „Archivum Ecclesiasticum Vetus” (AEV)-oklevelek az 1778-ig terjedő időből – főként az 1526 előtti oklevelek és az 1526 és 1563 közti másodfokú (különösen a prímás előtt folytatott) perek szempontjából fontos; (2) az „Acta Consistorialia” (Acta Consist.) az 1525 utáni peres iratok szempontjából alapvető; (3) az „Arcivum Saeculare” számos 1526 előtti oklevelet foglal magában (a fond egyes kategóriáit a latin ábécé betűivel jelölik, pl. „F–2–24.”). Vö. ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124, 126.; BÓNIS Gy.: *Útmutató az esztergomi Prímási Levéltárhoz.* (Levéltári leltárak 24) Bp. 1964. 235–236.; PROKOP Gy.: *Az Esztergomi Prímási Levéltár.* Magyarország Levéltárai. Ed. BALÁZS P., Bp. 1983. 272–280.

¹² Lásd: K. KORÁNYI – J. KORÁNYIOWA: *Bibliografia historyczno – prawa za lata 1937–1947. Bibliographia historico-iuridica annorum 1937–1947.* 2 vol. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Rocznik 55 za rok 1950 zeszt 1–2) Toruń, 1953–1959.

¹³ Vö. PÓR A.: *Nagy Lajos király, a halicsi érsekség alapítója* = *Katolikus Szemle* 14. 1900. 109–122.

16. századtól kezdve, hazai szerzők ilyen műfajú írásai is elterjedtek voltak. Lengyelországban nyomtatták ki a következő ilyen műveket:¹⁴

Ioannes Urbach: *Processus iudiciarius eximij Doctoris iuris canonici Johannis de Urbach*. Impressum Cracouie per Florianum Vnglerium [1516 körül]. 4°, 56 foll.

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris Breuior Joannis Andr. per Gregorium Shamotulanu[m] Juris pontificii doctore[m] pro tyrunculis resolutus cum practica exemplari in Regno Poloniae circa strepitum fori spiritualis obseruari solita*. [uo., é. n.]. 83 foll.¹⁵

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris breuior Joa[n]nis Andr. [...] denuo iterum reuisus et auctus* Impressum Cracouiae per Florianum Vnglerium Anno 1531. 95 foll.

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris Breuior Joannis Andr. [...] tertio iterum reuisus et auctus*. Cracouiae ex Officina Vngleriana Anno Dni M. D. XXXVII. 124. foll.¹⁶

A kéziratos perjogi irodalom lengyelországi elterjedésének felméréséhez a lengyel könyvtárak igen terjedelmes kéziratkatalógusainak kiértékelésén keresztül vezet az út.

Magyarországon külföldi ordo iudiciariusok adaptált változatait alkalmazták. Pöstyéni Tamás, aki 1402-ben Prágában nyerte el a doctor decretorum címet, a prágai ordo iudiciariust Esztergomban lemásolta és némileg átdolgozta. Ennek során a P jelet mindig S rövidítéssel (vagyis Prágát Strigoniummal, azaz Esztergommal) váltotta fel.¹⁷ Hasonlóképpen adaptálták 1420 körül a Ioannes Andreae-nak tulajdonított *Summa de processu iudicii*¹⁸ elnevezésű művet az egri egyházmegye használatára.¹⁹ Guilielmus Durantis *Speculum iudicialéjából*

¹⁴ Lásd pl. A. VETULANI: *Gnieźniński rękopis formularza Marina De Ebulo* = Prawo Kanoniczne 4. 1961. 211–222.

¹⁵ Vö. *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do 1940 R.* Tom. I: *Od wynalezienia druku do 1799 R.* Lublin, 1960. 213. Nr. 1795.

¹⁶ Ez a mű 1573-ban Velencében is megjelent (*Polska bibl.* I. 213. Nr. 1798). A fent említett első kiadás 1524-ből való, vö. J. F. von SCHULTE: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart*. 3 vol. Stuttgart, 1875–1880. (uny. Graz 1956). III/1. 768.

¹⁷ GÁBOR G.: *Adatok a középkori magyar könyvtárás történetéhez* = MKsz 35. 1910. 6–9; BÓNIS Gy.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Bp. 1972. 27, 51, 48. jegyz.

¹⁸ Vö. SCHULTE: *i. m.* II. 225 (a mű több kéziratban Prágában is megtalálható).

¹⁹ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzetet) 27; GÁBOR G.: *Adatok a középkori magyar könyvtárás történetéhez*. = MKsz 37. 1912. 308–315.

is érdekes töredékek maradtak fenn Magyarországon,²⁰ s ilyeneket találtak egy másik, talán szintén Magyarországon használt ordo iudiciariusból²¹ is.

b) *A formuláskönyvek.* A formuláskönyveket irodalmi műfajuk szempontjából meg kell különböztetnünk az artes notariaetól.²² A különböző művek ma ismert címe és belső felépítésük azonban alig tesz lehetővé teljesen éles elhatárolást a két műfaj között.

Inkább az artes notariae csoportjába tartozónak szokás tekinteni pl. a következő műveket:

1. Az Uzsai János nevéhez fűződő *Ars Notariát*. Ezt a művet egyesek Magyarország legrégebbi jelentős formuláskönyvének is nevezik.²³ 1346 és 1350 között íródott. Benne a világi formulákon kívül olyan formulák is találhatóak, melyek az egri egyházmegye egyházi bírászkodásával kapcsolatosak.²⁴

2. *Tapolczai Bertalan Formuláskönyvét*. Ezt az egyházi formulagyűjteményt 1385-ben a bécsi egyetemen állították össze. Két székesfehérvári vonatkozású házassági per oklevélformuláit is tartalmazza.²⁵ Mivel a mű igen heterogén összetételű, belőle a példa gyanánt felhozott pertípusok gyakoriságára vagy az ország egyházi bírászkodására nézve messzemenő következtetéseket levonni nem lehet.²⁶

A továbbiakban olyan formuláskönyveket sorolunk fel, melyek már Tapolczai Bertalan művétől eltérő műfajba tartoznak: a bírósági gyakorlat olyan magángyűjteményei ezek, melyeket egy bíróságon belül belső használatra állítottak össze. Ezek tehát a bírósági gyakorlat kiváló tanúi. A legrégebbi ismert ilyen formuláskönyv, melyet Magyarországon készítettek és használtak, Vagnolus de Mevania²⁷ munkája, aki gyűjteményét Gentilis magyarországi küldetése idején mint a legátus jegyzője állította össze. Ebben a könyvben azonban nem találunk információkat a sajátosan magyar viszonyokról.²⁸ A következő formu-

²⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár, U. Fr. 1. m. 102; vö. *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. ed. L. MEZEY etc. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1) Bp. 1983. 114–115.

²¹ Budapest Egyetemi Könyvtár, U. Fr. 1. m. 103; vö. *Fragmenta I/1*. 115; P. ERDŐ: „*Codici manuscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria*” = Apollinaris 61. 1988. 349.

²² G. VAN DIEVOET: *Les coutumiers, les styles, les formulaires et les „artes notariae”*. Typologie des sources du moyen âge occidental 48) Turnhout, 1986. 75–77.

²³ Vö. BÓNIS Gy.: *Uzsai János Ars Notariája*. = Filológiai Közöny 6. 1961. 229–260.

²⁴ Ed. M. G. KOVACHICH: *Formulae sollemnes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque Regni Hungariae olim usitati*. Pesthini, 1799. 1–154. A két ismert kézirat (Wien, Nationalbibliothek, Cod. 3452 és Cod. 4276, fol. 104–139) a műnek az idézett kiadásoktól eltérő szerkezetét tükrözi; vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 30.

²⁵ Ed. FEJÉRPATAKY L.: *Tapolczai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból* = MKsz 11. 1886. 41–66.

²⁶ Vö. P. ERDŐ: *Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn*. – ZRG. Kan. Abt. 72. 1986. 252.

²⁷ Cod. Vat. 4013.

²⁸ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 29.

laskönyvek viszont már szorosan a magyar egyházi bíróságok tevékenységéhez kapcsolódnak:

1. *Huendler Vid Formuláskönyve*. A gyűjtemény a 15. századból származik. Szerzője 1448 és 1465 között suffraganeus in pontificalibus volt Pécsen, Nagyváradon, Gyulafehérváron és Zágrábban. A mű csak részben jelent meg nyomtatásban.²⁹

2. *Magyi János Formuláskönyve*. Ez a gyűjtemény főként az egri egyházi bíróság Beckensloehr János püspöksége idején követett gyakorlatát tükrözi. Az egyházi bíráskodásra vonatkozó okmányai az 1468-tól 1476-ig terjedő időből származnak.³⁰ A mű mintegy 500 formulát foglal magában, melyek részben a királyi kancelláriától (Nr. 1–58; 1476-ból), részben a budai káptalantól származnak (Nr. 109–227, 300–359; 1476–1480-ból). További okmányai püspöki gyűjteményekből valók (Nr. 256–290, 362–364; 1468–1476-ból), illetve a városi joggal, egyházi bíróságokkal vagy a notariusok tevékenységével kapcsolatosak (Nr. 59–108, 228–255, 360–361, 365–458; 1477–1493-ból).³¹ Ez a formuláskönyv szép példa a világi jog, különösen a magyar szokásjog szerves összekapcsolódására a kánonjoggal és a városi joggal.

3. *Beneéthy Máté Formuláskönyve*. Ez a mű az esztergomi érsek vikáriusának bírói tevékenységét tanúsítja az 1500-tól 1512-ig terjedő időben.³² Nyomtatásban nem jelent meg.³³ A töredékektől eltekintve 521 formulát tartalmaz, melyek többségükben Tommaso Amadeo da Ferrara (az oklevelekben: „Thomas Amadeus de Ferraria”; Bónis szerint: Tommaso Amadei) esztergomi vikáriusi működésének idejéből származnak. A gyűjtemény egyes szövegei azonban már utódainak, Antonio Ceregoninak és Nyási Demeternek vikáriusi tevékenységét tükrözik. Mindhárom vikárius kánonjogi doktor volt.³⁴

²⁹ Ed. J. KOLLER: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. 7 vol. Pannonii–Pesthini, 1782–1812. IV. 246–359. A kézirat: Klosterneuburg, Stiftsbibliothek MS 941; vö. CSONTOSI J.: *Könyvtárúváltatok Ausztriában* = MKsz 15. 1890. 38–39; BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 43.

³⁰ Ed. KOVACHICH: *Formulae 155–458*; lásd: BÓNIS Gy.: *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás*. Jubileumi Tanulmányok 1: A pécsi egyetem történetéből. ed. CSIZMADIA A.: Pécs, 1967. 232–233.

³¹ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 153–155.

³² Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 44–45; UŐ: *Un formulaire de l'officialité primatiale hongroise de 1512*. Recueil de Mémoires et Travaux de la Société d'Histoire du Droit Ecrit. (= Mélanges Pierre Tisset) 7. 1970. 31–40; ERDŐ: *Eheprozesse...* (I. a 26. sz. jegyzet) 253.

³³ Kézirat: Alba Julia (Románia), Bibliotheca Batthyanyana, MS I. 152; vö. R. SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus librorum MSS Bibliotheca Batthyanyanae*. Szeged, 1958. Nr. 152.

³⁴ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 44.

4. *Mihály Doktor Formuláskönyve*. A 16. század elején összeállított mű szerzője pécsi vikárius volt. A gyűjtemény nyomtatásban nem jelent meg, egyetlen kéziratát az Esztergomi Káptalani Levéltár őrzi.³⁵

5. *Nyási Demeter Formuláskönyve*. A fentebb már említett esztergomi vikárius működése idején keletkezett formuláskönyvet Beneéthy Máté munkája második, bővített változatának is tekinthetjük. A Beneéthy Formuláskönyv anyagához mintegy 70 további oklevélformulát fűz az 1511-től 1521-ig terjedő időből. A gyűjtemény a középkori Magyarország legfontosabb egyházi formuláskönyvének nevezhető. Bizonyára nehezen olvasható írása és jelentős terjedelme magyarázza, hogy mindmáig kéziratban maradt.³⁶

A Lengyelországban használatos formuláskönyvek már alaposabb feldolgozást nyertek. Közülük csupán néhány olyat említünk, melyek modern nyomtatott kiadásban is megjelentek:

1. *Formulae ad ius canonicum spectantes, ex actis Petri Wysz, episcopi Cracoviensis (1392–1412) maxima parte depromptae*.³⁷

2. *Liber formularum ad ius canonicum spectantium, ex actis Jacobi de Kurdwanów, episcopi Plocensis, maxima parte depromptarum*³⁸ (14. század vége — 15. század eleje).

3. *Liber formularum ad ius polonicum necnon canonicum spectantium in codice Regiomontano asservatarum*.³⁹

4. Az egyházzal kapcsolatos formulák találhatóak az alábbi gyűjteményben is: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ex antiquis libris formularum, Corpore Naruszeviciano autographis archivisque plurimis collectus*.⁴⁰

A pápai legátusok bírói tevékenységére, valamint a magyar és lengyel egyházi bírói gyakorlat sajátos kapcsolatára világít rá Ferdinand Palacios lugói püspök, 1419 és 1423 között Magyarországon pápai legátus, formulagyűjteményének története. A formulák valószínűleg a legátus magyarországi tevékenységéhez kapcsolódnak, maga a gyűjtemény azonban Krakókba került.⁴¹

³⁵ Esztergom, Főkáptalani Levéltár, Ladula 50, liber primus. p. 1–70, 132–185: formulák a pécsi vikárius bíróságától (egyesek keltezte, pl. 1515, 1516). Erről a formuláskönyvről lásd (néhány nyomtatott formulával): A. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesankurie im Spätmittelalter*. – ZRG Kan. Abt. 48, 1962. 209, 210–11, 215, 217; vö. ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 149.

³⁶ Kézirat: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 507 („Formularium secundum modum et stilum ecclesie Strigoniensis”); vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 45.

³⁷ Ed. B. ULANOWSKI: in: *Archiwum Kom. Hist.* 5. 1889. 256–358.

³⁸ Ed. B. ULANOWSKI: in: *Archiwum Kom. Prawn.* 1. 1895. 1–36 (= klny.: Kraków 1893; recenzió: W. ABRAHAM, in: *Kwart. Hist.* 7, 1893. 340–341); vö. W. WÓJCIK: *Uprawnienia oficjatorów okręgowych w Sandomierzu w sprawach małżeńskich* = *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 8. 1961. Nr. 4, 84.

³⁹ Ed. B. ULANOWSKI, in: *Archiwum Kom. Prawn.* 1, 1895. 169–256 (= klny.: Kraków, 1893).

⁴⁰ Ed. A. SOKOŁOWSKI–J. SZUJSKI. 2 vol. (*Monumenta medii aevi historica* 2), Kraków, 1876.

⁴¹ *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, 4 vol. Bp. 1896–1908. III. 1xi; BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 43.

c) *Protocollumok és oklevelek*. Mint fentebb említettük, hazánkban alig maradt fenn valami az egyházi bíróságoknál használt középkori protocollumokból.⁴² Kivétel az az Esztergomban őrzött, hézagos példány, amely egy Mohács előtti esztendőre is kiterjed (leírását az Appendixben közöljük).

Lengyelországban az egyházi bíróságok aktáinak, konzisztoriális könyveinek nyomtatott kiadása rendelkezésre áll. A kiadások a protocollumok alapján készültek, vagyis nem elszört oklevelek tárai. Így egyes bíróságok működéséről statisztikailag értékelhető képet nyújtanak.

Példák a gnieznói egyháztartományból:

1. Gniezno, az érsek általános officialátusa (*consistorium generale*)⁴³ 2. Gnieznói főegyházmegye, Wielun, vidéki officialátus.⁴⁴ 3. Gnieznói főegyházmegye, Lowicz (az érsek hosszú időn át Lowiczban tartózkodott).⁴⁵ 4. Gnieznói főegyházmegye, Kalisz.⁴⁶ 5. Poznan, a püspök általános officialátusa,⁴⁷ a 14. század végétől az officialis volt az általános helynök is, a 15. század közepétől a 18. század végéig ez rendszeres; a két hivatal elválasztása után a püspöki bíró gyakran auditor generalis néven szerepel.⁴⁸ 6. Poznani egyházmegye, Kalisz Pomorski⁴⁹ (14–16. század), vidéki officialátus. 7. Poznani egyházmegye, Czersk/Warszawa (1405-től Varsóban),⁵⁰ a püspöki székhelytől különböző helyen működő, az egyházmegye egy részére illetékes „általános officialátus” (a középkori Magyarországon ehhez hasonló: Pozsony, Szepes). 8. Poznani egyházmegye, Swiebodzin (az első ismert officialis: 1444), vidéki officialátus.⁵¹ 9. Poznani egyházmegye, Pszczew (1424–1505), vidéki officialátus.⁵² 10. Plock, a püspök általános officialátusa⁵³ (a *curia episcopalis* hol Plockban, hol

⁴² Lásd a 7. sz. jegyzetet.

⁴³ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 1–388. Nr. 1–811 (a. 1404–1531).

⁴⁴ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 389–430. Nr. 812–890 (a. 1459–1500); 933–944. Nr. 1979–1999 (a. 1500–1512); III/1, 333–56. Nr. 794–858 (a. 1513–1531); vö. W. PATYKIEWICZ: *Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie* = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 5. 1958. Nr. 4. 117–122.

⁴⁵ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 431–456. Nr. 891–932 (a. 1469–1481).

⁴⁶ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 899–932. Nr. 1890–1977 (a. 1458–1522); III/1. 357–64. Nr. 859–877; 381–8, Nr. 917–935; vö. PATYKIEWICZ: *Późniejsze...* (l. a 44. sz. jegyzetet).

⁴⁷ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 457–872. Nr. 933–1848 (a. 1403–1535).

⁴⁸ Vö. J. NOWACKI: *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. [Poznan,] 1964. 202–236 (e bíróság levéltári emlékeinek leírásával).

⁴⁹ Vö. NOWACKI (L. A 48. SZ. JEGYZETET) 239–243.

⁵⁰ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 873–898. Nr. 1849–1889 (a. 1448–1492); vö. NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 236–239. (1416–1417 óta a varsói officialis *vicarius generalis* és így *officialis generalis* is); W. PADACZ: *Rys historyczny sądownictwa kościelnego na terenie Archidiecezji Warszawskiej*. Wiad. Archidiec. Warsz. 55, 1965. 233–237.

⁵¹ Vö. NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 243–244 (utalással aktákra).

⁵² Ennek az officialátusnak az okmányairól lásd: NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 245.

⁵³ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 1–216. Nr. 1–453 (a. 1448–1530).

Pultuskban) 11. Włocławek, a püspök általános officialátusa.⁵⁴ 12. Włocławeki egyházmegye, Gdansk, officialátus *terre Pomeranensis*.⁵⁵ 13. Kraków, a püspök általános officialátusa.⁵⁶ 14. Krakkói egyházmegye, Lublin, vidéki officialátus.⁵⁷ 15. Krakkói egyházmegye, Sandomierz, vidéki officialátus.⁵⁸

A lvovi egyháztartományból az érseki általános officialátus konzisztoriális aktáit (az 1482–1498-ig terjedő évekből) modern nyomtatott kiadásban tanulmányozhatjuk.⁵⁹

Más lengyel officialátusok régi forrásait is részben feldolgozták már. A szövegek és a tanulmányok azonban gyakran a 16. századra vonatkoznak.⁶⁰ Ismeretesek lengyelországi inkvizíciós akták is.⁶¹

Az officialátusoknak megfelelő magyar vikáriusi bíróságoktól fennmaradt egyes oklevelekről részletes lista készült.⁶² Ebben a jegyzékben a következő vikáriusi bíróságok szerepelnek:

Esztergomi egyháztartomány:

1. Esztergom, az érseki általános helynök (ill. az érsek) bírósága;⁶³ 2. Esztergomi főegyházmegye, Pozsony, a prépost bírósága;⁶⁴ 3. Esztergomi főegyházmegye, Szepes, a prépost bírósága;⁶⁵ 4. Esztergom, exempt terület Erdélyben, a brassói dékán (esperes) bírósága;⁶⁶ 5. Esztergom, exempt terület Erdélyben, a nagyszebeni dékán (esperes) bírósága;⁶⁷ 6. Eger, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁶⁸ 7. Győr, a püspöki általános helynök (ill. a püspök)

⁵⁴ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 217–332. Nr. 454–793 (a. 1422–1533).

⁵⁵ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 365–380. Nr. 878–916 (a. 1467–1500).

⁵⁶ Ennek a bíróságnak az okmányairól lásd pl. B. ULANOWSKI: *Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych diecezji krakowskiej w wieku XV* = Archivum Komisji Historycznej 5. 1889. 93–181.

⁵⁷ E bíróság okmányairól lásd *uo.*

⁵⁸ Vö. P. BOBER: *Najstarsze księgi oficjalu sandomierskiego*. = Polonia Sacra Kwartalnik teologiczny 4. 1951. 155–159. (utalással protokollumokra „ab anno Dni 1398”); WÓJCIK: *Uprawnienia...* (I. a 38. sz. jegyzet) 88.

⁵⁹ Ed. ROLNY: *Acta officii*.

⁶⁰ Pl. W. WÓJCIK: *Oficjalat okręgowy w Tarnowie w latach 1535–1575*. = Prawo Kanoniczne 2. 1959. Nr. 1–2. 385–390; UÓ: *Organizacja okręgowo oficjalu radomskiego w latach 1531–1540*. = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 5. 1958. Nr. 3. 105–108; UÓ: *Organizacja i działalność oficjalu okręgowego w Kielcach w latach 1551–1635*. = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 10. 1963. Nr. 3. 29–37.

⁶¹ B. ULANOWSKI: *Examen testium super vita et moribus Beguinarum, per inquisitionem hereticae pravitatis in Sweydnitz anno 1332 factum* = Archiwum Komisji Historycznej 5. 1889. 233–255.

⁶² ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124–158.

⁶³ Uo. 126–136.

⁶⁴ Uo. 137–138.

⁶⁵ Uo. 140–141.

⁶⁶ Uo. 136–137.

⁶⁷ Uo. 139.

⁶⁸ Uo. 141–146.

bírósága;⁶⁹ 8. Nyitra, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷⁰ 9. Pannonhalma, az apát (területi apát) bírósága;⁷¹ 10. Pécs, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷² 11. Vác, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷³ 12. Veszprém, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷⁴

Kalocsai egyháztartomány:

1. Kalocsa, érseki általános helynöki bíróság (két egyenrangú általános vikáriusi bírósággal Kalocsán és Bácscon)⁷⁵; 2. Gyulafehérvár, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁶; 3. Gyulafehérvári egyházmegye, a „Meszesen kívüli” vikárius bíróság⁷⁷; 4. Csanád, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁸; 5. Nagyvárad, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁹; 6. Zágráb, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁸⁰; 7. Zágrábi egyházmegye, Csázma, a prépost bírósága⁸¹.

IV. Összefoglalás

Még az idők viszontagságainak, az egyházi levéltárak pusztulásának figyelembevételével is feltűnő, hogy Lengyelországhoz képest hazánkban mennyire hiányoznak a szentszéki protocollumok. Mivel a magyarországi formuláskönyvek közül több is fennmaradt, szinte annak feltételezése látszik indokoltnak, hogy nálunk a formuláskönyv az egyházi bíraskodásban viszonylag nagyobb, a protocollum pedig kisebb szerepet játszott. Azt mégsem állíthatjuk, hogy szentszéki bíróságaink az itáliai gyakorlathoz hasonlóan ne vezettek volna ilyen külön regisztereket, hanem a kibocsátott peres aktákat a többi vikáriusi irathoz hasonlóan, azoktól el nem különítve kezelték volna. Ez ellen szól az a tény is, hogy hazánkban írt olasz típusú imbreviatúrák könyvek fennmaradt példánya nem ismeretes, de még ilyennek a keletkezéséről sem találtunk eddig egyér-

⁶⁹ Uo. 146–148.

⁷⁰ Uo. 148.

⁷¹ Uo. 138–139.

⁷² Uo. 148–149.

⁷³ Uo. 149–150.

⁷⁴ Uo. 150–151.

⁷⁵ Uo. 151–152.

⁷⁶ Uo. 152–153.

⁷⁷ Uo. 153–155.

⁷⁸ Uo. 155–156.

⁷⁹ Uo. 156–157.

⁸⁰ Uo. 157–158.

⁸¹ Uo. 158.

telmú utalást. Ehhez képest a tisztán bírósági protocollum Mohács előtti hazai vezetését tárgyi emlék, a legrégebbi esztergomi protocollum igazolja. Erre a hézagos és sajátos szövegre azonban általános érvényű részletesebb következtetések csak nagy óvatossággal építhetők.

APPENDIX

*Az esztergomi vikárius bíróságának legrégebbi protocolluma*⁸²

Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist. [sine numero], „Sacrae Sedis Strigoniensis Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564. Anno 1525 iudex Demetrius Nyás Vicarius Generalis” (in fronte);

Saec. XVI; chart.; 134 p.; 330 × 115 mm (legatura), 300 × 110 mm (pp. 1–78, sed pp. 27–28: 295 × 105 mm, pp. 73–74: fragm.), 320 × 115 mm (pp. 79–134) + 5 foll. [sine numero] colligata: 1 fol.: post p. 58 et 70 (110 × 72 + 110 × 70 mm), 1 fol.: post p. 66 (70 × 65 mm), 2 foll.: post p. 110 (275 × 110 mm), 1 fol.: post p. 122 (160 × 70 mm).

- p. 1: B/1: Adnotationes iuridico-canonicæ. ///digestis per ff. paragraphis per §. Lege per L liber ...per c. canon per C. magnum Codex per q. questio...di. d. dis. distinctio notantur. Dilige decretum si desideras/glestis [?]
Canonica[tum?]... × ...Precarium quandocumque placuerit potest revocari///
- p. 2: Vacat. In medio paginae brevis adnotatio: „Replicari... × ... de replicatione.”
- pp. 3–26: A/1: Protocollum anni 1525 (a 2 ianuarii [p. 3] usque ad 19 ianuarii [p. 19]). Inc.: „Protocollon anno domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, indictione tredecima pontificatus domini clementis pape septimi anno secundo confectum. Ianuarius. Secunda ianuarii hora terciarum dominus demetrius episcopus iudex in domo solito residens sedet pro tribunali...”
- pp. 27–28: B/2: Variæ adnotationes in tribunali conscriptæ.
- pp. 29–48: A/2: Continuatio protocollum (a mense februarii, sine indicatione anni); (p. 43: „1526 prima martii”; p. 44: „In dorso rote. 1525. xij. Junii”).
- pp. 49–78: B/3: Variæ adnotationes (excerpta, definitiones, formulæ) in tribunali conscriptæ. Inc.: „De foro competenti in iure laicorum.” (post p. 58 et 70: parvum folium cum similibus adnotationibus; post p. 66 similiter; pp. 73–74: folium fragmentarium cum similibus adnotationibus).
- pp. 79–84: C/1: Protocollum anni 1564, pars II (a 3 martii [p. 79] usque ad 6 martii [p. 81]).
- pp. 85–134: C/2: Protocollum anni 1564, pars I (a 17 ianuarii [p. 85] usque ad 2 martii 1564 [p. 131]) Inc. ///,„...declaravit hic non posse”.

ERDŐ, PÉTER

Les monuments écrits de la juridiction des officialités en Pologne et en Hongrie au moyen-âge

Malgré les vicissitudes des temps et le dépérissement des archives ecclésiastiques, il est frappant que, par rapport à la Pologne, les protocollums des tribunaux ecclésiastiques sont très rares dans notre pays. Comme de parmi les recueils de formules de Hongrie plusieurs ont subsisté jusqu'aujourd'hui, on peut supposer avec raison que le recueil de formules jouait dans la juridiction ecclésiastique un rôle relativement plus grand, et le protocollum un rôle moins grand. On ne peut pourtant pas prétendre que, pareillement à la pratique en Italie, nos tribunaux n'auraient pas tenu des livres de registre à part et qu'ils

⁸² E fontos szövegelemlekről részletesebben: P. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkeultúrája legrégebbi „protocolluma” tükrében*. Doctor et apostol. In: Szent István tanulmányok. Szerk. TÖRÖK J. (Studia Theologica Budapestiensia 10.) Bp. 1994. 273–288.

auraient traité les actes de procès émis pareillement aux autres écrits vicariaux, sans les séparer de ces derniers. C'est à quoi contredit le fait aussi que dans notre pays il n'y a pas d'exemplaires de livres ayant une imbréviature de type italien, de plus, on n'a même pas trouvé un renvoi sans équivoque de l'existence d'un tel livre. Tandis que l'existence d'un protocollum purement judiciaire peut être justifié en Hongrie avant Mohács par un document objectif, par le protocollum le plus ancien d'Esztergom. Mais ce texte lacunaire et spécial ne nous permet pas d'en tirer des conséquences plus détaillées qu'avec une grande précaution.